

VPLIV RELIEFA IN HRIBIN NA PRVE NASELITVE V SAVINJSKIH ALPAH

Savinjske Alpe tvorijo z glavnim grebenom in dvema poglobitvama južnima stranskima grebenoma obliko podkve. V bistvu je to mogočna, zelo težko prehodna skalna gmota s strmimi severnimi pobočji in skrasovanimi apnenimi planotami na jugu in vzhodu, ki se stopnjevito znižujejo na jug v planine. Kljub svoji širini ne ločijo alpskega ozemlja od mediteranskega kakor Julijske Alpe, marveč v bistvu le tri kotline, oziroma udorine med seboj: Ljubljansko, Celjsko in z zadnjim južnim zalivom Celovško udorino.

Tam, kjer se raztezajo Savinjske Alpe, je večkrat v zgodovini naše zemlje valovalo morje, ki je posebno v tako imenovani triadni dobi odlagalo svoje apnene usedline, ki sestavljajo veliko večino gorovja. Po starosti delimo te plasti v najstarejše werfenske plasti, imenovane po kraju Werfen na Salzburškem, kjer so najlepše razvite. To so predvsem rdečkasti peščenjaki in peščeni škrljajci, ki prehajajo v rdečkastosive, vijoličaste in zelenkastosive glinaste škrljavce in končno v najvišjih legah v apnenolapornate hribine. Srednje plasti triade sestavljajo t. i. wengenske plasti, imenovane po kraju Wengen na Tirolskem. Tu se izmenjavajo temni trakasti apnenici z rjavimi in lapornatimi škrljajci, v katerih so razviti tudi grohi, to so izmečki vulkanskega pepela in peska, ki se je v nekdanji vodi zlepil s kakim drugim gradivom. Najvišje plasti triade pa sestavljajo po večini obsežne gmote svetlejših sivih apnencev in dolomitov školjkovitega apnika.

Dvakrat so se Savinjske Alpe močno nagubale, da so dosegle sedanjo višino: v stari karbonski dobi in v mlajši terciarni dobi. Drugo gubanje je bilo mnogo močnejše in je prišlo najbolj do veljave ravno v Vzhodnih Alpah, ki jim pripadajo tudi naše Savinjske Alpe. Savinjske Alpe so se vzdignile v tej dobi končno veljavno nad morsko površino. Zadnje gubanje je bilo tako močno, da govorimo bolj o zaježitvah in prelomih. Takrat so nastale razpoke posebno v Dobrovlju, ob Kamniški Bistrici, zlasti pa ob Kokri. Lava, ki je privrela iz razpok, je zgradila hribino kremenjakov porfir (v triadni dobi), ki je brezlika zmes istih snovi, kot jih vsebuje granit (živca, kremenjaka in sljude). V rdeči ali sivozeleni temeljni snovi se nahajajo veliki kristali kremenjaka. Druga hribina, ki je pa nastala iz lave pri zadnjem gubanju, je andezit, ki je navadno sive, rjavkaste ali včasih tudi vijoličnorjave barve. Zadnji sledovi nekdanjega vulkanskega delovanja so v ozemlju Savinjskih Alp izviri tople in rudninske vode. Tak topli izvir pritoka iz zemlje pri Okonini (17° in 19° C). Pri kmetu Gradišniku, zapadno od Logarja, pa izvira železnata kislica. Končno je tudi postanek mesno do rožnordečega marmorja pri kmetu Žibovtu v Zg. Savinjski dolini v zvezi z lavo.

Savinjske Alpe so se nagubale največ s pritiskom z juga na sever, zato so na severu bolj strme, na jugu bolj položne. Le v ozemlju Senturške gore opazujemo gubanje v nasprotni smeri.

Ledeniška doba je pokrila gorovje z ledenim ščitom, ki je bil proti severu in jugu lahko vklonjen. Cezenj pa so moleli na vseh straneh zasneženi gorski grebeni. Ledniki so Savinjske Alpe razjedali, kot jih razjedajo izpodnebne padavine, samo na mogočnejši način. Iz prvotnih široko grebenastih vrhov so nastale bolj ostre oblike kot konice ali trostrane oziroma štiristrane piramide. V tej dobi so nastale tudi ledeniške goblje. Odkrušeno skalovje je nosil namreč ledenik s seboj v nižave in ko je zaradi zvišane temperature začel ginevati, je na najnižji točki odložil to skalovje, ki se je med potom že seveda dobro izbrusilo. Take ledeniške goblje vidimo na ozemlju Savinjskih Alp posebno na Jezerskem, na Okrešlju, Dleskovški planoti in v sklepu Kamniške Bistrice.

Zadnje oblikovanje Savinjskih Alp so napravile reke in potoki s svojimi zarezami in odloženimi naplavinami.

Za naselitev je nudilo ozemlje Savinjskih Alp malo možnosti. Zlasti neprikladen je bil apneni masiv z zelo močnimi padavinami na jugu. Boljši je bil pas starih škrljavcev Kranjske rebri. Še bolj ugodna tla pa je nudilo gri-

čevje vulkanskega groha z bogatimi padavinami. Najbolj ugodno pa je bilo gričevje glinastih škrljavec in prodnate ravnice in kotline v obrobju, kamor se to gričevje izliva. Tu je bila odločilne važnosti za naselitev primerna lega in podnebje. V bistvu pa je vendar ozemlje Savinjskih Alp orjaško skalnato gozdno gorovje, ki loči troje kotlin med seboj in ima le nekaj ožjih pasov primernih za naselitev.

Do početka slovenske naselitve opažamo le redke obrobne kulturne vplive, ki so bili zelo skromni. V predzgodovinski dobi je bilo le nekaj točk teh vplivov, v keltsko-rimski dobi je nastalo tu in tam nekaj otokov. Temeljne poteze pokrajine pa so ostale tudi v rimski dobi iste. Tedaj je vladalo ostro nasprotje med močnejše poseljenimi kotlinami in skoro nenaseljenim visokim gorovjem.

V Ljubljanski kotlini segajo kulturna izžarevanja Emone samo do južnega roba Kamniškega gričevja. Vpliv Celeje seže v Rečiško kotlinico (najdbe pri Prihovi, St. Janž). Vse gorato ozemlje med Kamniškim gričevjem, Tuhijsko in Savinjsko dolino je ostalo skoro nedotaknjeno po človeku in je ohranilo svoj prirodni kranjski značaj. Verjetno pa je držala že tedaj gorska pot preko Jezerskega vrha. Stalnih keltskih naselij je imelo visoko gorovje zelo malo, gričevje pa je bilo gotovo gosteje poseljeno. Rimsko kulturna moč je bila tuja Alpam in se je bala prodirati v gozdove, zato ni oblikovala obgozdenega visokega gorovja, marveč je obljudila le obrobne predele in ustvarila nekaj tujih mestnih oblik.

Šele s krčenjem gozdov je pričelo prodiranje v visoko gorovje. To krčenje pa je bilo pri Keltih zelo šibko, še šibkeje pa pri Rimljanih.

Ob koncu 6. stoletja so prodrli v to alpsko ozemlje Slovenci, ki so v prvi vrsti preoblikovali obrobne pasove med visokim gorovjem in ravnimi predeli. Posebno so naselili gričevje grobelj in gričkov, pa tudi ledeniških prodnih teras pred gorovjem in rečne naplavine, kjer izstopajo gorski potoki v ravnice. Tedaj so bili najmočnejše poseljeni južni obrobni predeli Savinjskih Alp, ki obsegajo severni rob Kranjske ravnine. Napolnjuje jih predvsem dobro preperel ledeniški prod. Ob robu gričevja kamniške okolice so nastala prva slovenska naselja Mengeš in Komenda na halštatskih, Lahoviče in Tunjice na rimskih ruševinah. Rano so bili poseljeni tudi robovi Rečiške kotlinice, za katere so značilne ledeniške prodne terase, do kamor niso nikdar segle narasle vode (St. Janž, Prihova). Najbrž pa so tu zasedli Slovenci ona polja, ki so jih že popreje obdelovali Rimljani. Velike prodne terase, ki so bile deloma zamočvirjene, deloma močno obgozdene in se raztezajo precej oddaljene od gorovja, pa so ostale neposeljene. Vendar pa so prave planine (Velika planina, Mala planina, Menina) že rano izkoriščali za pašo. Na to kažejo slovenska imena gora. Notranje doline v samem visokem gorovju pa še niso imele tedaj stalnih naselij. Vsekakor pa seže v to dobo krčenje gozdov na severnem robu Kranjske ravnine in gričevja, na kar kažejo posebno krajevna imena gozdov in krčenja gozdov (Podboršt, Zalog, Olševik, Senožet, Poljane, Trata). Slovenska naselitev je bila tedaj prva, ki je pričela v večjem obsegu krčiti obrobne dele gorovja.

Na ozemlju Savinjskih Alp so sčasoma nastala središča krčenja gozdov. Kranj je postal izhodna točka za spodnjo in srednjo Kokrsko dolino do južnega pobočja Storžiča. Manjša središča so postala Cerklje, Kamnik in Rečica. Cerklje je vodilo krčenje gozdov vzhodno od Kokre vse do kamniškega gričevja. Kamnik je vodil isto delo v gornjem toku Kamniške Bistrice, na južnih pobočjih Savinjskih Alp vzhodno od Kamniške Bistrice, zlasti v dolini Črne in Nevljice. Središče za krčenje vse gornje Savinjske doline pa je bila Rečica in kasneje Gornji grad.

Večji sklenjeni naselji v Savinjskih Alpah sta bili le Luče in Ljubno, ob izlivu večjih potokov v Savinjo, vendar je bila tudi tu gostota naseljenosti v primeri z današnjo zelo majhna.

Jezerska kotlina je bila v glavnem šele kasneje poseljena.

Južna plat Savinjskih Alp je razvila v višinskih pasovih silne prodovine, ki so jih odnašali hudourniki in potoki globoko v taka ozemlja, ki bi lahko postala kulturno kmetijsko tlo. Dolina Kamniške Bistrice pa je bila preozka,

da bi nudila dovolj prostora za kmetijska naselja in njive. Visoke planote pred grebeni Savinjskih Alp (Šenturška gora, Stiška vas, Štefanja gora) so pokrite s preperelimi wengenskimi škrljjavci in peščenjaki in so bile ugodne za naselitev. Ker pa je bilo tu tudi dosti z vodo revnih apnenih tal, so nastala sklenjena naselja. Posamezni zaselki, v prvi vrsti Sv. Ambrož, so segli že v apneno gorovje in kjer je boljše tlo na preperelinih kremenjakovega porfirja precej redko. To je bil glavni vzrok, da so prodrli Slovenci šele kasneje v Kokrsko dolino in Jezersko kotlino.

Boljši so bili pogoji za naselitev na jugovzhodni plati Savinjskih Alp, ob gornjem toku Savinje. Tu so naleteli prvi slovenski naseljenci na razsežno, sredogorsko gričevje, ki je nudilo s svojo glinasto-lapornato zemljo, prežeto z grohi, ugoden svet i za poljedelstvo i za živinorejo. Kmetje, ki so krčili gozdove, so tu zgradili svoja naselja na visokih ravnica med Rogatcem in Kranjsko rebrjo, poselili so visoko tlo nad Savinjo med Ljubnim in Lučami, ob doljnem toku Lučnice in ob srednjem toku Drete. V območju Rogatca so prodrli celo v ravne predele manjšega obsega, ki leže nad 1000 m visoko, kjer so bila dobra poljedelska tla na razpolago v preperelih werfenskih škrljjavcih in andezitih (n. pr. današnji Zg. Špeh). Tla na starih škrljjavcih in gnajskih Kranjske rebri in gornji tok Lučnice tedaj še nista bila poseljena. Zaradi ožine Igle še ni prodrl naselitveni tok do Solčave.

Krčenja prve dobe so rodila samotne kmetije. Poleg skope poljedelske zemlje so obsegale te kmetije malo obsežnejše trate, večje površine gozdov in navadno skupne planine. Večje planine pa so bile v posesti sklenjenih naselij alpskega predzemlja ali pa posameznih veleposestnikov. Največji skupni planini sta bili Mala in Velika planina, ki ležita na visoki planoti jugovzhodnega stranskega grebena Savinjskih Alp. Tu dajejo prepereli wengenski škrljjavci odlično podlago za obsežne pašnike. Na te pašnike so gonili na pašo živino iz gorskih obronkov in gričevja Kamniške okolice: Gozda, Županjih njiv, Godiča, Košiš, Stranj, Bistričice in Šenturške gore. Manjše planine so imeli kraji Pšata, Poženk, Cerklje, Stiška vas in Štefanja gora na južnem pobočju Savinjskih Alp, tudi na preperelinih wengenskih škrljjavcev. Vse planine povirja Kamniške Bistrice so prišle ob sklepu srednjega veka v posest Kamnika in njegovih meščanov. Veleposestniki pa so imeli v ozemlju Savinjskih Alp ogromne površine gozdov in planin. Velikanski gozdovi in planine skrasovane vzhodne visoke planote Savinjskih Alp: Raduhe, Rogatca in Menine so bile od srednjega veka dalje last gornjegrajskega samostana, le gozdovi so pripadali prvotno oglejskemu patriarhu. Na planoti Dolge njive v jugozapadnem delu Savinjskih Alp je bilo v 16. stoletju več planin, ki so bile last kamniških graščakov, ki so oddajali pašo proti mali odškodnini v siru.

Raztresenim samotnim kmetijam so bile nasprotno pravilne oblike kmetij v zemljiških progah. Tu so segli več ali manj ozki ali širši pasovi ozemlja ob reki ali potoku navzgor po kulturni zemlji in gozdu do planin, včasih celo do neproduktivnega skalovja. Take kmetije so nastale v prodornih dolinah in gornjih tokovih Kokre pa tudi v stranskih jarkih Kokre in Savinje potekajo zemljišča od doline do grebena. Najdaljšo zemljiško progo imajo v dolini Kokre Suhadolnik, Povšnar in Koglar, ki sežejo v daljavo 1600 do 1900 m po ozemlju preperelega ledeniškega prodovja in porfirja, ki ne daje samo pašniške zemlje, marveč tudi poljedelsko. V dolini Lučnice nimamo tako velikih višinskih razlik, ker se je Lučnica globlje zarezala v Savinjske Alpe. Za kmetije v zemljiških progah so značilni lastni obsežni gozdovi in pogosto tudi lastne planine. Polja in travniki so v neposredni bližini hiš v malem obsegu. Žita ne zadoščajo prehrani.

Take velike kmetije v zemljiških progah so obsegale povprečno preko 100 oralov površine (Žibovt pri Sv. Duhu n. pr. 115 oralov na škrljjavcih v višini 1100 m). Mnoge kmetije so ta obseg še občutno prekoračile. Roblekova kmetija na werfenskih škrljjavcih ob Kokri je obsegala 677 oralov. Naravno je bilo, da so obsegali v teh orajških kmetijah neplodni, skalni predeli, skrasovani pašniki in strmi gorski gozdovi poglavitni del. Roban je imel v svoji posesti 473 oralov golega skalnatega sveta, ker je segel njegov svet preko ledeniškega prodovja in werfenskih škrljjavcev tudi v školjkoviti apnik.

Kmetije v zemljiških progah so razmeščene sredi gorovja v dolinah povirja Kokre in Savinje, posebno pa nadkričuje ta oblika kmetij vse druge v stranskem jarku Lučnice, ki se izliva v Savinjo. Tu so se združili vsi ugodni pogoji: prepereline ledeniškega prodovja, glinastih škrljavcev in majhna vzpetost.

Na pobočjih ozke prelomnice Kokre sežejo kmetije na tleh povirja le do višine 500 m, v sklepu Logarske doline na ledeniškem prodovju do ca 760 m (Plesnik), v ledeniškem prodovju Robanovega kota samo do 678 m (Roban), na isti zemlji v sklepu Kamniške Bistrice do 600 m (Uršič), vse zaradi bližine nekulturnih apnenih tal. V sosednem ozemlju Karavank so segale mnogo višje.

Kmetije v zemljiških progah na ozemlju Savinjskih Alp so po obliki večinoma kmetije gorskih jarkov. Posestne proge sežejo prav do grebenov gorovja in vključujejo tudi večje posamezne planine (stranske doline Kokre).

Kdaj so nastale novine v Savinjskih Alpah, o tem nimamo točnih poročil. Vemo samo, da je ob ustanovitvi gornjegrajskega samostana (l. 1140) v bralsovski in gornjegrajski fari že potekalo krčenje gozdov, da je prejemal samostan že nekaj desetlin iz novin. Enako se je v drugi polovici 15. stol. vršilo krčenje gozdov v šenturški visoki planoti. V ozemlju Savinjskih Alp so vplivala veleposestva na krčenje v drugi polovici 13. stol. in tedaj so nastale posesti v zemljiških progah. Manjše novine podložnikov pa so nastale šele v 15. do 18. stoletju.

Tam, kjer so bile podnebne razmere in tla bolj pripravne za travniške kulture kot žitne, so nastale planinske naselbine, predvsem v tistem višinskem pasu, kjer je prenehala kultura rži zaradi prenizkih poletnih temperatur.

Zaradi apnenih gnot, ki so segale precej nizko, so nastale take stalne naselbine v višini 700 do največ 1300 m. Le tam, kjer so nastala preperela tla iz vulkanskih hribin, ki so tudi bolj položna, sežejo te naselbine višje. Zlasti je igrala tudi vloga večja množina vodnih izvirov na takih tleh. Tudi ledeniško preoblikovana, visoko ležeča kotlina Jezerskega je bila pripravna za tako vrsto srednjeveškega gospodarstva.

V jugovzhodnem obrobju Savinjskih Alp so prišle za naselitev v počtev posebno ugodne razmere hribin. Med apneno gmoto osrednjega skupka Savinjskih Alp in Menino sežejo na površje gnajsi in stari škrljavci Kranjske rebri kot nekaka okna. Tvorijo oblasto sredogorje z rodovitno preperelo zemljo, bogato z vodnimi izviri. Tudi prepereli grohi sosednjega gričevja so bili ugodni.

V povirju Drete je osnoval gornjegrajski samostan zelo številne planinske kmetije (Tirosek, okoliš Sv. Miklavža). Te naselbine ležijo v višini 650 do 850 m in kažejo gornjo mejo stalne poselitve v povirju Drete. Da ne ležijo višje, je krivo sosedstvo apnenih masivov Savinjskih Alp, posebej še Menine. Na jugozapadnem pobočju Savinjskih Alp sežejo taka planinska posestva v ozemlju wengenskih škrljavcev Možjanice v višino ca. 700 m.

Če posnamen na kratko: Z naselitvijo Slovencev so nastale šele večje trajne naselbine v osrčju Savinjskih Alp. Prvotno so bile te naselbine zgrajene na preperelih ledeniških in rečnih naplavinah, zavarovanih pred poplavamami. Mnogo kasneje so segala krčenja gozdov višje v prepereline werfenskih in wengenskih škrljavcev triade in vulkanskih hribin. Ta zemlja je bila po večini bolj globoko preperela kakor preperel ledeniški prod in je bila tudi bolj rodovitna zaradi primesi zgnetih živalskih in rastlinskih ostankov. Višjo naselitev pa so močno ovirali obsežni apneni skladi Savinjskih Alp.

LITERATURA:

- Ferdinand: Seidl: Kamniške ali Savinjske Alpe, Ljubljana 1907.
Janez Koprivnik: Pohorje, Maribor 1923.
Teller: Geol. Karte Blatt Kanker-Eisenkappel, Wien 1895.
A. Stegenschek: O najstarejši zgodovini gornjegrajskega okraja, Maribor 1910.
Fr. Kocbek: Savinjske Alpe, Celje 1926.
Svetozar Ilesič: Kmetiška naselja na vzhodnem Gorenjskem G. V. 1933.
Milko Kos: Slovenska naselitev na Koroškem, G. V. 1932.
Marian Sidaritsch: Geographie des bauerlichen Siedlungswesens im ehemaligen Herzogtum Steiermark, Graz 1925.
J. Gruden: Zgodovina slovenskega naroda I., Ljubljana 1912.